Inspirerende speelnatuur

Uitgave: Springzaad - meer ruimte voor natuur en kinderen

Over inspirerende speelnatuur

Stichting Springzaad houdt zich bezig met het bevorderen van ‘speelnatuur’. Daaronder verstaan wij:

- **plekken waar kinderen avontuurlijk kunnen spelen;**
- **met de natuur in aanraking komen;**
- **waar zij zich op fantasievolle wijze al spelend kunnen ontwikkelen.**

De sfeer en inrichting van de plek zijn uitnodigend. Al spelend ervaren de kinderen de natuur met al hun zintuigen, raken ermee vertrouwd en in het beste geval verbonden. Onder natuur verstaan we in dit geval het levende groen en de daarbij horende dierenwereld. De vier elementen (aarde, water, vuur en lucht) geven volop speelmogelijkheden. Het mystieke aspect van de natuurlijke wereld zorgt voor verwondering. De ontmoeting tussen natuur en kinderen, liefst elke dag opnieuw, daar draait het om.

Op allerlei plekken

Een natuurspeelplek kan groot zijn zoals in een speelbos, of klein, bijvoorbeeld bij een kinderdagverblijf. Ook midden in een woonwijk, een schoolplein, een deel van het park, overal kan een natuurspeelplek gerealiseerd worden. Natuurlijk heb je altijd met de mogelijkheden ter plaatse te maken zoals de oppervlakte, grondsoort, omgeving en financiën. Bovendien hebben kinderen van verschillende leeftijden ook verschillende behoeften. Dit speelt allemaal een rol bij het verwezenlijken van dromen, plannen en ambities.
Stichting Springzaad heeft jarenlange ervaring met geslaagde en, helaas, ook minder geslaagde natuurspeelplekken. Om onze ervaring met anderen te delen hebben wij op een rij gezet wat volgens ons de belangrijkste bouwstenen zijn van een inspirerende natuurspeelplek. Of dat nu een schoolplein, buurttuin, kinderdagverblijf of een andere grote of kleine plek is, die bouwstenen komen telkens terug. En bovendien... geen twee natuurspeelplekken zijn hetzelfde.

Leeswijzer

Deze brochure is bedoeld als inspiratiebron voor degenen die graag een natuurspeelplek willen realiseren, van beleidsmedewerker tot geïnteresseerde ouder.
De opbouw is als volgt:
Waarom speelnatuur Hierin wordt kort ingegaan op de reden waarom speelnatuur belangrijk is voor het opgroeien van kinderen.
Ruimte voor kinderen en hun spel Eerst kijken we naar de kinderen en de manier waarop zij spelen.
Wat zie je? Uiterlijke kenmerken Vanuit het gebruik komen de uiterlijke kenmerken van een natuurspeelplek aan bod. Wat tref je er aan en hoe worden die elementen in het spel gebruikt?
De levende natuur Vervolgens zoomen we in op de levende natuur, want die maakt een speelplek tot een natuurspeelplek.
Aandacht, zorg en duurzaamheid Tot slot besteden we aandacht aan zaken die de plek ook tot een fijne en sociaal veilige plek maken. Zorg voor de plek en voor het milieu komen daarbij aan bod.
‘Kijken met een natuurspeelbril’. Verspreid door de tekst vind je vragen, bedoeld om met een ‘natuurspeelbril’ op, naar bestaande plekken te kijken.
Tot slot: meer informatie. Boeken en websites die je verder helpen.

In deze tekst gaan we vooral uit van wat je ziet, de zichtbare kenmerken van een inspirerende natuurspeelplek. Onderwerpen zoals veiligheid, aanleg, stappenplannen, onderhoud en beheer komen hier niet aan de orde. Daarvoor verwijzen we de informatie op p. 22.

Veel inspiratie gewenst!

Stichting Springzaad
Meer ruimte voor natuur en kinderen

Inhoud

Waarom speelnatuur? 4

Verbondenheid - Cognitieve ontwikkeling - Zintuiglijke ontwikkeling - Fysieke ontwikkeling en grenzen - Sociale aspecten

Speelnatuur short-list 5

Ruimte voor kinderen en hun spel 6

Inspiratie met kinderen - Verschillende spelvormen - Welke kinderen spelen er? Variatie - Verschillende invalshoeken - Spelen met de elementen: aarde, water, vuur, lucht - Bewegen - Zintuigen: zien, reuk, smaak, gehoor, tast - Rust en geborgenheid - Bouwen - Toe-eigenen

Wat zie je? Uiterlijke kenmerken 13

Hoog en laag - Nat en droog - Licht en donker
Ruimte: open en gesloten, groot en klein

De levende natuur 16

Bodem als basis - Beplanting - Diversiteit - Speelwaarde - Dieren
Ontwerp & beplantingsplan

Aandacht, zorg en duurzaamheid 19

Spelmateriaal of afval? - Zorg en aandacht - Plek voor volwassenen
Groen en duurzaam - Veiligheid

Meer Informatie 22

Waarom speelnatuur?

Verbondenheid

Steeds minder kinderen komen met natuur in contact. Het is niet voorhanden in hun directe omgeving en ze spelen minder vanzelfsprekend buiten. Wij vinden het belangrijk dat er overal in de leefomgeving plekken zijn waar kinderen kunnen spelen en met natuur in aanraking komen. Alleen dan ontwikkelen zij verbondenheid met die natuur.

Cognitieve ontwikkeling

Verbondenheid met de natuur begint bij ontmoeting en verwondering. Vanuit die ervaring ontwikkel je nieuwsgierigheid en komen de leerprocessen op gang. Een uitgelezen plek daarvoor is natuurlijk een groen schoolplein, maar ook de belevenissen bij het poeltje, het bouwen van een hut en alle andere activiteiten ontwikkelen de inventiviteit en nieuwsgierigheid waardoor het daarop volgende leren in goede aarde valt.

Zintuiglijke ontwikkeling

Een uitdagende, groene omgeving geeft veel speel- en ontwikkelingsmogelijkheden. Zeer jonge kinderen doen zintuigelijke ervaringen op die met het hele lichaam beleefd worden. Zo ontstaat een zintuiglijk bewustzijn dat de eerste stap is naar zelfbewustzijn. De elementen aarde, water, lucht en vuur bieden hiervoor volop mogelijkheden.

Fysieke ontwikkeling & grenzen

Het veelzijdige spel dat mogelijk is op een natuurspeelplek bevordert de fysieke ontwikkeling bij kinderen van elke leeftijd. Doordat de speelplek ook uitdagingen biedt kunnen kinderen hun eigen grenzen leren kennen. Het verleggen daarvan en het om leren gaan met risico's zijn onmisbare elementen van het opgroeien.

Sociale aspecten

Door de veelzijdige speelmogelijkheden hinderen kinderen elkaar minder, directe winst is dat er minder gepest wordt. Een duurzame natuurspeelplek is liefst geen 'turn-key-project'. Het proces van planning en aanleg met kinderen, (groot-)ouders en ontwerpers is van grote waarde. Ook hier zijn natuurlijk verschillen, bij een groen schoolplein is dit proces anders dan bij een speelbos in het buitengebied. Eigenaarschap, teambuilding en sociale cohesie zijn op elke plek waardevolle 'spin off'. Dat geeft meer zorg voor de plek tijdens het spel en betrokkenheid bij het beheer.

Pas als je met natuur in aanraking komt ontwikkel je er ook verbondenheid mee

De Speelnatuur-Shortlist:

Op een échte natuurspeelplek:

- ***kun je je op allerlei plekken verstoppen, bijvoorbeeld achter struiken, heuveltjes of bomen;***
- ***zijn er bomen, struiken en planten met veel kleuren, geuren, bloemen & vruchten;***
- ***kun je vogels, insecten en liefst nog veel meer dieren tegenkomen;***
- ***kun je de seizoenen meebeleven en valt er altijd iets te ontdekken;***
- ***is er water en losse grond waar je mee kunt spelen;***
- ***is er ten minste één boom waar je in kunt klimmen;***
- ***zijn er stenen, takken, bladeren of andere losse materialen waarmee je samen met je eigen fantasie kunt spelen;***
- ***kun je zo hard rennen, rollen, springen, schommelen, kruipen en aanmodderen als je wilt;***
- ***zijn er ook plekken waar je bij elkaar kunt komen, bijvoorbeeld een vuurplaats of een gezamenlijke zitplek.***

Ruimte voor kinderen en hun spel

Een speelplek is vanzelfsprekend bedoeld voor kinderen om te spelen. Probeer daarom een speelplek ook door hun ogen te bekijken. Denk eens terug aan hoe je zelf vroeger speelde, wat je favoriete speelplek was. Tien tegen één geen pretpark vol sprookjesfiguren of achtbanen maar een plek waar je rond kon scharrelen en waar je de fantasie de vrije loop kon laten. Dat is juist waar het bij speelnatuur om draait. Ondersteund door een goede inrichting is het de natuur zelf die het vrije spel van kinderen faciliteert en aanmoedigt. Dan gaan kinderen vanzelf aan de slag en bouwen hutten, maken heksensoep, leemtaart en wat ze maar verzinnen.

Inspiratie met kinderen

De beste manier om inspiratie op te doen is door te kijken naar spelende kinderen. Neem vooral zelf kinderen mee of ga kijken op een moment dat er kinderen spelen. Door spelende kinderen op een natuurspeelplek te observeren leer je heel veel. Denk ook over je eigen toekomstige speelplek na samen met kinderen. Je komt dan tot heel andere (en vaak betere) ideeën want voor de meeste volwassenen is het erg lastig om weer de kinderlijke geestdrift van het spelen naar boven te halen.

Verschillende spelvormen

De variatie aan mogelijkheden op de speelplek biedt kinderen inspiratie, de materialen en de vrijheid om te spelen op een manier die op dat moment bij ze past. Het vrije spel van kinderen verandert naar mate ze ouder worden, naar gelang hun stemming, karakter én hun omgeving. Een kind speelt naar behoefte alleen, met z'n tweeën, of in een groep. In het zicht van volwassenen of juist uit het zicht. Soms knalt de energie er vanaf, soms is het spel juist ingetogen, dromerig of geconcentreerd.

Welke kinderen spelen er?

Op veel speelplekken is goed nagedacht over de doelgroep. Speelplekken voor jonge kinderen zien er anders uit dan algemene speelplekken; alles is voor het kleine grut kleinschaliger, lager, knusser. Soms is er een min of meer afgescheiden plek voor de jongste kinderen. Voor begeleiders die met de kinderen meekomen is een zitplek welkom. Sommige natuurspeelplekken zijn een soort toeristische attractie; ouders en kinderen gaan een middagje uit. Op die plekken spelen kinderen vaak langer dan op een speelplek 'om de hoek'. Op een schoolplein wordt vaak intensief, door veel kinderen

Hoe wordt er gespeeld?

Je ziet er kinderen alle kanten op krioelen. In eerste instantie vallen vooral de druktemakers op. Er wordt gerend; het lijkt een soort tikkertje. Grote jongens springen in volle vaart van een heuvel, draaien al in de lucht een andere kant op; de achtervolger volgt al even behendig. Bij een zandstrandje is het een drukte van belang; er wordt geschept, gepompt, dijken worden gebouwd en weer doorgestoken. Er wordt met takken in het zand geschreven, gegraven. Wat verderop wordt geschommeld. Ook zijn er een paar felgekleurde jassen van kinderen te zien tussen de struikjes; misschien hebben ze daar een hut? Ja vast, er staat een grote oude pan met stokken erin en er liggen wat boomstammen. In een andere hoek zijn een paar kinderen bezig om in een boom te klimmen; de snelste zit al bovenin en daagt met zijn opschepperij anderen uit om het ook te proberen. Eén tak hangt over het water; durven ze daar ook op? Twee kinderen porren met takken in de modder. Nog iets verder is het rustiger; op een heuveltje met gras en bloemen zitten een paar kinderen te praten en onderwijl plukken ze bloemen. Eéntje laat een beestje over haar hand kruipen. Elk kind heeft zijn of haar eigen plek gevonden en een eigen bezigheid!

vrijwel dagelijks, gespeeld op een relatief klein oppervlak. Als het schoolplein, of een plek bij een natuur- en milieucentrum, ook gebruikt wordt tijdens de lessen dan vraagt dat om weer een andere inrichting. Steeds vaker is nagedacht over kinderen met een beperking. Voor deze kinderen is het heel fijn als ze zo veel mogelijk met de andere kinderen mee kunnen spelen.
Kortom, bij de inrichting van een natuurspeelplek is het verstandig rekening te houden met de manier waarop het gebruikt wordt, door wie en welke eisen dat stelt.

Variatie

Een natuurspeelplek biedt idealiter aan zo veel mogelijk soorten spel de ruimte. Het devies is dus: variatie! Kijk eerst goed naar de mogelijkheden die er zijn en doe inspiratie op. Daarna komt de onvermijdelijke fase van keuzes maken, want de ruimte en mogelijkheden van elke speelplek zijn eindig, dus je moet ook weer niet álles willen.

Verschillende invalshoeken

Hierna komen verschillende spelmogelijkheden aan bod, ingedeeld in vijf verschillende invalshoeken:

- Spelen met de elementen
- Bewegen
- Zintuigen
- Rust en geborgenheid
- Bouwen

Spelen met de elementen

Aarde, water, vuur en lucht zijn de elementen zoals die in de oudheid ingedeeld werden. Het is nog steeds een praktische indeling voor veel spelvormen.

Aarde: zand, grond, stenen etc. In aarde en zand kun je graven; kuilen en tunnels. Je kunt er stokken in steken en er iets mee bouwen. Hiervoor zijn open plekken, zonder begroeiing, nodig waar ander spel (bv rennen) niet gehinderd wordt. Een dichte, gemaaide grasmat is wel een natuurlijk element, maar net zo onveranderlijk als bestrating. Losse (bak)stenen, kiezels of zwerfkeien zijn juist wel verrijkende spelmaterialen.

Water: vooral in combinatie met zand/aarde, is water bijna onmisbaar. Kinderen worden er door aangetrokken als een magneet en spelen er eindeloos mee. Spetteren,

Spelen met de elementen

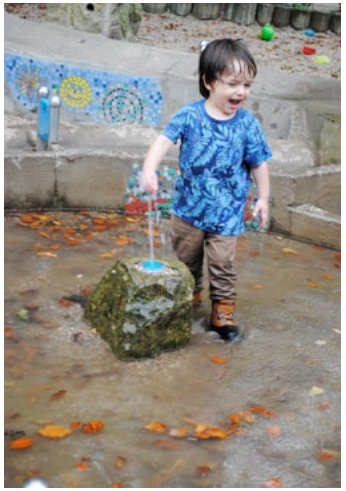

scheppen, gieteren, een bootje laten varen, geulen graven en dijken maken, of gewoon in het water zitten. Water kan in vele vormen aanwezig zijn: als regenplas, een stroompje, poel of een echte rivier, met of zonder pomp.

Vuur: Meestal in de vorm van een permanente vuurplaats, maar soms ook tijdelijk. Bij een vuur komt iedereen graag samen. Je kunt broodjes bakken, marshmallows smelten, muziek maken of gewoon in de vlammen staren en de warmte voelen! Met leem en zand een tijdelijke oven bouwen kan een project zijn waar kinderen aan meehelpen. Toch is vuur vaak een element dat ontbreekt, risico op verbranding is daarbij een belangrijke reden.

Lucht: Als het waait, merk je dat overal. Maar hoe kun je spelen met de lucht? Een plek met voldoende ruimte om te kunnen vliegeren bijvoorbeeld. Bellen blazen, zaadjes van de esdoorn als een helikoptertje naar beneden zien gaan, paardebloempluisjes blazen, een windgong, een zonnewijzer…. Kortom; een plek met vrije ruimte, om naar de wolken te staren of om tijdens een herfststorm wind te vangen met je jas open.

Kijken met een natuurspeelbril:

Zijn er open plekken waar je kunt scheppen en graven?
Is er water? Kan er ook echt mee gespeeld worden?
Is er een vuurplek of oven? Gebruikssporen?
Is er open ruimte om te rennen of waar je de wind kunt voelen?

Bewegen

Hierbij denk je meteen aan ‘voetballen’ maar bewegen is méér dan alleen maar rennen. Glijden, kruipen, rollen, klimmen, springen, schommelen, hangen, enzovoorts. Het is belangrijk voor de ontwikkeling van kinderen dat ze op veel verschillende manieren bewegen. Zo gebruiken ze veel verschillende spieren, ontwikkelen coördinatie, balans, beheersing en ze leren hun eigen grenzen kennen. Om te kunnen rennen, is er wat openheid en vrije ruimte nodig. Het hoeft niet per se vlak te zijn. Tikkertje wordt veel spannender als je ook over heuvels kunt, en ondertussen bevordert het de behendigheid. Voor veel groepsspelletjes is het wel belangrijk dat kinderen elkaar kunnen zien.
Hoogteverschillen stimuleren veel soorten beweging. Van een heuvel kun je afrollen, glijden, rennen en sleeën maar ook naar boven klimmen. Het liefst klim je natuurlijk

Door op veel verschillende manieren te bewegen ontwikkelen kinderen zich en leren ze hun grenzen kennen

in een echte boom, een goede klimboom mag eigenlijk niet ontbreken! Hij hoeft niet eens heel hoog te zijn. Ook traditionele speeltoestellen als een glijbaan en een schommel kom je nog wel eens tegen op natuurspeelplekken, omdat deze specifieke beweging stimuleren. En wat dacht je van een slingertouw in een boom? Tarzan!!!

Kijken met een natuurspeelbril:

Daagt de plek uit om op verschillende manieren te bewegen (rollen, klimmen, glijden etc.)?
Is er min of meer open ruimte waar gerend kan worden?
Zijn er hoogteverschillen, stapstenen, klimmogelijkheden?

Zintuigen

Weer een andere manier om naar een speelplek te kijken, is via de zintuigen.

Zien: Wat valt er te zien? Kleurige bloemen springen natuurlijk in het oog. Ook bomen en struiken kunnen bloeien, denk maar aan fruitbomen. Elke boom heeft zijn eigen bladkleur en -vorm, herstkleur, dat is bovendien de tijd om kastanjes en eikels te zoeken. Als het rustig is op de speelplek, kun je kijken hoe bijen af en aan vliegen, hoe vogels een worm uit de grond trekken, hoe een muisje zo onopvallend mogelijk rondscharrelt. Zichtlijnen, plekken waar je van je af kunt kijken en knusse, omsloten plekken maken dat je het gebied op verschillende manieren kunt bekijken.

Reuk: Geur is vaak een ondergeschoven kindje, omdat volwassenen er maar weinig aandacht aan besteden. Toch biedt een natuurspeelplek juist veel kansen om onze neus uit te dagen! Wat dacht je van kruiden als tijm, salie en rozemarijn? Op open veldjes kan kamille groeien, de geur van bloeiende buddleja of rozenstruiken. De herfst ruikt heel anders dan de lente, net als een regenbui. Geuren prikkelen de hersenen en gaan voor kinderen bij de plek horen. Jaren later kunnen geuren de herinneringen aan de avonturen die ze als kind beleefden weer oproepen!

Smaak: Niet alleen proeven maar ook eten! Eetbare planten kunnen prima een plek krijgen. Plant bijvoorbeeld tamme kastanjes waarin geklommen kan worden, hazelaarstruiken waarin hutten gebouwd kunnen worden, aalbessen, bramen en frambozen waarvan gesnoept kan worden. In appelbomen kun je prima klimmen en toch genoeg appels oogsten voor heel veel appeltaarten. Voor veel kinderen is het een fantastische

Je zintuigen gebruiken is een intensieve manier om je omgeving te ervaren

nieuwe ervaring om eten met eigen ogen te zien groeien. Een moestuin is een prachtige toevoeging maar meestal geen speelterrein, de kinderen zouden de groenten vertrappen. Daarom moet je de functies dan wat meer gescheiden houden.

Gehoor: Op een stille plek kun je naar de vogels luisteren, naar de kikkers in de poel of al luisterend speuren naar andere levensvormen om je heen. Als het waait hoor je de bladeren ritselen of kun je met een windgong muziek creëren. Met speciaal ontworpen speeltoestellen kunnen kinderen ook zelf geluid maken; met een hamer slaan op boomstammetjes van verschillende soorten hout, op holle buizen of via fluisterbuizen met elkaar praten. Ook kun je veel plezier hebben met het zelf maken van een fluitje van vlierenhout en met het blazen op een grasspriet tussen 2 duimen!

Tast: Allerlei materialen en planten op de speelplek voelen verschillend aan, lopend op een blotevoetenpad kun je dat goed ervaren. Heel jonge kinderen kunnen geboeid zijn door de zachtheid van mos of zand dat door je handen glijdt. Hulstblaadjes en brandnetels kunnen gemeen prikken. Sommige planten hebben hele dikke, zacht behaarde bladeren. Van oude, afgevallen dennennaalden kun je een zacht bedje maken in je hut. Aandacht voor de zachtheid, ruwheid of hardheid, maar ook voor de temperatuur van de toegepaste materialen.

Kijken met een natuurspeelbril:

Wordt het gebruik van de alle zintuigen gestimuleerd?
Zijn er veel verschillend aanvoelende materialen aanwezig?

Rust en geborgenheid

Net zoals kinderen behoefte hebben aan rennen en springen, hebben zij ook behoefte aan plekken waar ze tot rust komen. Op school zit je de hele dag met 30 kinderen in een klas. Dan is een kleine, omsloten plek die geborgenheid en veiligheid uitstraalt heel prettig. Op zo'n plek kunnen kinderen zich even afsluiten van alle drukte, emoties verwerken, ontspannen of een geheim delen met een vriendje.
Vanzelf krijgen kinderen op dit soort plekken aandacht voor details in hun omgeving. Ze ontdekken beestjes onder de bast van een dode tak of onder een steen, een prachtige lichtblauwe eierschaal, een blad dat precies op een hartje lijkt. Ook kun je mooie stenen of dennenappels verzamelen of op je rug naar de wolken staren.
Creëer op je speelplek dus óók meerdere, kleine speelplekken die min of meer omslo-

Rustige plekken maken weer heel andere activiteiten mogelijk

ten zijn, uit de buurt van de wildebrassen, waar aandacht is besteed aan details. Verwerk bijvoorbeeld een mooi mozaïek in een muurtje of plant speciale bloemen aan. Het kan een hut zijn van wilgentenen, of een halfrond muurtje met een bankje erbij, een verdiepte zitplek met een mooi uitzicht, onder de kersenboom.

Kijken met een natuurspeelbril:

Zijn er voldoende rustige plekken, die 'uit de loop' liggen?
Is daar ook iets bijzonders te zien?

Bouwen

Kinderen kunnen uren bezig zijn met bouwen, vooral hutten en andere 'bewoonbare' dingen. Het is een heel werk om een echte, geheime hut te maken. Het vereist afstemming en samenwerking, creativiteit en gewoon hard werken. Een boomhut, een takkenhut, een hol in een kuil, een bouwwerk van takken. Maar kinderen bouwen nog veel meer: vlotten, vliegtuigen, kastelen, muurtjes maar ook allerlei andere dingen. Denk maar aan zwaarden, hoofdtooien, pijl en boog, valkuilen, knotsen, een toverstaf of 'heksensoep'. Zo bouwen ze hun eigen wereld en wordt het 'hun' speelplek.
Om dit te kunnen doen, is er los materiaal nodig. Dennenappels, afgevallen bladeren, planken en vooral stokken, veel stokken. Bloemen en gras voor in de soep, zand en aarde wordt in emmers overal en nergens naar toe gesleept, stenen worden gestapeld, ijs langs de waterkant wordt tot brokken geslagen en meegenomen. De aanwezigheid van los materiaal is essentieel. Voor volwassenen is het vooral de uitdaging om het te laten liggen in plaats van op te ruimen! Laat eens gebruiksvoorwerpen zoals een oude soeppan of -lepel rondslingeren. Het levert verrassend veel meerwaarde op. Als een speelplek net is aangelegd, kan het ook geen kwaad om wat extra's neer te leggen of om schelpen door het zand te mengen. Kiezels, (bak)stenen, keien, rotsen, ook oude doeken zijn fantastisch speelgoed.
Door dit werk in uitvoering ziet de speelplek er telkens anders uit. Kinderen kunnen aanrommelen en richten zo de plek telkens opnieuw in.

Kijken met een natuurspeelbril:

Is er los materiaal aanwezig waarmee kinderen kunnen spelen?
Kun je ermee bouwen, bijvoorbeeld een hut?
Zie je ergens 'bewijs' dat dit ook daadwerkelijk wordt gedaan?
Zijn er plekken die door de kinderen te veranderen zijn?

Kinderen bouwen graag en grijpen elke kans daarvoor aan

Toe-eigenen

Het unieke aan speelplekken is dat ze van niemand lijken te zijn. Er zijn geen volwassenen die je op je vingers kijken. Daar ben je vrij, neem je je eigen beslissingen, alleen of samen met andere kinderen, en kun je helemaal ongestoord opgaan in je spel. Kinderen kunnen zich zo'n plek 'toe-eigenen'. Dat is belangrijk voor kinderen, dat er zulke plekken zijn. Het kan ook een wild landje zijn dat helemaal niet als speelplek bedoeld is – waar vind je die nog? Een natuurlijke speelplek versterkt dat effect, omdat het een plek is die kinderen (deels) zelf kunnen inrichten. Anders dan een speelplek vol tegels en metaal, is deze speelplek elke dag anders. Je ontmoet er wormen, vlinders, bloemen en natuurlijk andere kinderen. Je maakt er je eigen hut, vlot of rivier. Een kind kan de plek naar zijn of haar eigen hand zetten. Zo gaat het kind een verbinding aan met de plek. Het is belangrijk voor de ontwikkeling van kinderen om zich zo'n plek te kunnen 'toe-eigenen', alleen of samen met andere kinderen.

De geheime hut

In een groenstrook tegen de spoorlijn aan, hebben kinderen stiekem een ondergrondsee hut gegraven. Vijf 'geleende' oude pallets vormen het dak en de wanden. De toegang is afgedekt met een plank vol zand en bladeren, die er met modder zijn op gelijmd. Het enige dat je aan de buitenkant kunt zien is een reepje pallet, dat aan de straatzijde net boven de grond uit steekt. Daar doorheen, kun je iedereen die langs komt fantastisch bespieden. Het samen ongemerkt bouwen van de hut was al super, maar daarna komt de verbeelding pas echt op stoom. De inrichting moet kloppen met het doel van 'ongemerkt kunnen overleven'. Er worden zitplekken getimmerd en een 'voorraadkast' ingericht. Er worden wachtwoorden afgesproken en een logboek met geheimtaal verzonnen. Tekeningen komen aan de muur en de jager-verzamelaar in de kinderen gaat op bramenjacht langs de spoorbaan. Zo'n hut moet je natuurlijk ook verdedigen tegen vijandelijke spionnen, met zwaarden en pijl en boog. Als de zomervakantie op zijn eind loopt, verliest de hut in de bosjes langzaamaan zijn betovering. In de laatste week voor de school weer begint, kunnen ze in de bouwdorp-week hun skills tonen in een bovengrondse versie. Samen met twee ouders hebben ze in de herfstvakantie de hut weer dichtgegooid om te voorkomen dat hij instort.

Met los materiaal kan heel verschillend gespeeld worden

Wat zie je? uiterlijke kenmerken

Variatie in hoog en laag, nat en droog, open en gesloten, licht en donker levert veel diversiteit. Deze diversiteit geeft als vanzelf mogelijkheden voor uiteenlopend spel maar geeft ook meer planten en dieren een leefplek. Op een natuurspeelplek is daarom veel variatie aanwezig.

Hoog en laag

Hoogteverschillen zijn een prachtig hulpmiddel om een natuurspeelplek vorm te geven. Denk daarbij aan heuvels en kuilen maar ook aan walletjes, wadi's en geleidelijk of steil op- of aflopend terrein. Hoogteverschillen zijn een middel om de plek in te delen en hebben invloed op het gebruik. Je kunt er hollen en rollen, sleetje rijden en verstoppen. De top van de heuvel wordt al snel de top van het speeldomein, volwassenen lopen er vaak liever omheen.
Variatie in het reliëf geeft ook verschillen in vocht en temperatuur. Bovenop de heuvel is het droger dan onderaan, aan de zuidkant van de helling is het warmer dan aan de noordkant. Dat geeft variatie in de begroeiing.
Hoogteverschillen kunnen ook ontstaan, of geaccentueerd worden, met struiken, heggetjes, een klimboom, boomhut en glijbaan. Het terrein wordt er onoverzichtelijker door, ook dat is een belangrijk kenmerk van een natuurspeelplek. Als je de plek niet in één keer helemaal kunt overzien, dan valt er wat te ontdekken.

Nat en droog

Water heeft grote aantrekkingskracht op kinderen van alle leeftijden, van stampen in een regenplas tot vlotten bouwen of slootjes prutten. Kinderen kunnen van jongs af aan vertrouwd raken met water. Ook voor dieren en planten is water onmisbaar.
Het mooiste is een poel waar het hele jaar door (in elk geval 's winters) water staat. Dit biedt een leefplek voor amfibieën zoals kikkers en padden en niet te vergeten drinkwater voor alle dieren. Rondom zo'n poel is het altijd iets koeler. Er is veel leven, zowel van dieren als van planten.
In praktijk is een speelplek echter vaak te klein om leefruimte voor dieren te bieden én lekker te spelen. Dan moeten er keuzes gemaakt worden. Als er ruimte is voor een grotere waterpartij dan is het mogelijk om zowel een rustige plek voor dieren als een speelgedeelte te creëren. Een flauw aflopende oever is goed toegankelijk en maakt spelen op de grens van land en water mogelijk. Kronkels vergroten de oeverlengte. Als

Hoog en laag

Nat en droog

er voldoende ruimte is kan er, deels, oeverbegroeiing aangebracht worden. Natuurlijk stromend water, zoals een beek of rivier is niet overal voorhanden. Op veel speelplekken wordt daarom gekozen voor een kunstmatige beekloop, gevoed door een waterpomp. Ook wordt regenwater wel opgevangen, bijvoorbeeld in een wadi. Op zo'n plek is het soms droog, soms nat. Belangrijk is dat het water zowel de kinderen als de natuur iets te bieden heeft, en dus niet alleen dient als afbakening (zoals een gracht) of voor de sier (een fontein).

Licht en donker

Een zonovergoten bloemenwei of een donkere tunnel (tunnelbuis of wilgentunnel) geven grote verschillen in licht en donker maar ook in zon en schaduw en daarmee in temperatuur. Zeker tijdens warme zomerdagen is het prettig als er voldoende schaduwplekken zijn. Beplanting heeft veel invloed op de atmosfeer en zorgt voor contrast. Een donker coniferenbosje, zonlicht, dat gefilterd door het blad van een boom schijnt of juist fleurige, bloeiende planten hebben elk hun eigen sfeer.

Ruimte: open en gesloten, groot en klein

De al eerder genoemde open weide of een heuveltop met weids uitzicht geeft een gevoel van ruimte, een hutje tussen de struiken vormt een knusse plek. De kleinere, meer besloten ruimten lenen zich voor rustig spel en aandacht voor details. Afhankelijk van de beschikbare ruimte kan er voor zowel een grote open ruimte als voor kleinere, besloten plekken gekozen worden. Kinderen kunnen dan zelf kiezen of ze liever met elkaar spelen of juist rust opzoeken. Het amfitheater, de vuurplaats, de (grote) boomhut, het open veld, het muurtje waarvan je in de poel kunt springen, de waterpomp bij de zandspeelplaats, het strandje zijn plekken waar kinderen al snel samen spelen. Het kleine hutje, het vlonderpad, het bankje langs de waterkant, de zwerfkei lenen zich juist meer voor rust, de mogelijkheid om even alleen te zijn. Dit zijn tevens de plekken waar je aandacht getrokken wordt door details, zoals kleine beestjes in de strooisellaag of een mooi mozaïek.

Licht en donker, open en gesloten

Kijken met een natuurspeelbril:

Zijn er hoogteverschillen, van de bodem of beplanting?
Kunnen kinderen op de één of andere manier de hoogte of diepte in?
Is er water? Om te spelen of ook als leefplek voor dieren?
Zijn er open en meer gesloten plekken?
Zijn er zonnige en schaduwrijke plekken?
Zijn er plekken waar kinderen zich wat meer terug kunnen trekken?
Kun je de speelplek in één keer overzien?

Wat zie ik?

Door het gras loopt een uitgesleten olifantenpaadje. Als je dat volgt kom je bij het bosje waar een stel takken rond een boom staan. De vloer van deze hut is bedekt met zorgvuldig glad gestreken dennenaalden. Verderop ligt een stapel dood hout, zo te zien ligt het er al een poosje want er beginnen paddenstoelen op te groeien. Als ik dichterbij kom hoor ik het opgewonden getikker van een winterkoning, die hier kennelijk ook woont. In de verte schijnt het licht door de bomen. In het grasveld bloeien madeliefjes, klavertjes en wuiven lange grassprieten. Bovenop een heuvel ligt een omgevallen boom klaar om beklauterd te worden. Daar staat ook de waterpomp. Met flink pompen lukt het om het water helemaal naar beneden te laten stromen, waar het tussen grote stenen een plasje vormt. Zo te zien aan de hoog opschietende planten is het daar vaker nat.

Water, een plek om te bouwen, ruimte voor details

De levende natuur

Bodem als basis

Onmisbaar voor het planten- en dierenleven en dus voor een succesvolle natuur-speelplek, is de bodem. Elke grondsoort heeft verschillende eigenschappen, die de mogelijkheden op een speelplek beïnvloeden, de waterhuishouding bijvoorbeeld. Water dringt slecht in kleigrond door en loopt juist heel makkelijk in zandgrond weg. Bij de aanleg van een natuurspeelplek is het belangrijk om te weten welke grondsoorten er zijn, om de specifieke eigenschappen te benutten en om de beplanting bij de grondsoort te laten passen. Organisch materiaal zoals blad of compost is goed voor de structuur en houdt vocht vast. Dat is belangrijk want als de structuur van de grond slecht is (bijvoorbeeld door zware machines) zit er weinig zuurstof in de grond en is er geen of weinig bodemleven, beplanting zal daardoor slecht groeien.
De bodem kan kabels en leidingen bevatten, net als (onzichtbare) verontreinigingen. Bij het plannen maken hoort ook vooronderzoek naar deze zaken. De bodem is dus de basis, pas als die in orde is kan er verder gewerkt worden.

Kijken met een natuurspeelbril:

Is de grond bedekt met tegels, asfalt of andere verharding?
Is de grond kaal of begroeid?
Blijft er na regen makkelijk water staan of scheurt de grond bij droogte?
(dat is een aanwijzing voor slechte structuur van de grond)
Is de droge grond hard en brokkelig of los en kruimelig?

Beplanting

De beplanting speelt een grote rol op een natuurspeelplek. Het zorgt voor een groene atmosfeer, prettig klimaat, is aantrekkelijk voor dieren, draagt bij aan het spel en de natuurbeleving van de kinderen. Bloeiende planten, struiken, klimplanten en bomen dus liefst royaal aanwezig. Bovendien houden planten met hun wortels de grond vast, beschermen die tegen uitdroging en al te driftig kinder-graafwerk.
De beplanting is het liefst inheems (hier van nature thuishorend). Reden hiervoor is dat deze soorten voor bijvoorbeeld insecten veel aantrekkelijker zijn dan soorten die van elders komen. Op een inlandse eik bijvoorbeeld kunnen wel 420 verschillende soorten insecten leven, terwijl op een Amerikaanse eik (in ons land) slechts 12 verschillende soorten worden gevonden. Dat is nogal een verschil! Al die insecten zijn

De bodem is de basis

Beplanting moet op verschillende manieren te beleven zijn

natuurlijk weer een bron van voedsel voor grotere dieren, zoals vogels.
Kies daarnaast bij voorkeur voor biologisch geteelde planten. Bij de teelt van deze planten is geen gif en kunstmest gebruikt om ze te laten groeien, dat geeft sterke planten. Bovendien weet je zeker dat er geen gif in de nectar of bessen zit en dat insecten zich veilig met de planten kunnen voeden. Naarmate een speelplek intensiever bespeeld wordt, komen natuurwaarden meer in het gedrang. Kies daarom sterke soorten die goed passen bij de grondsoort en plek, kwetsbare soorten overleven de speeldruk niet.

Diversiteit

Veel verschillende soorten planten, bomen en struiken bieden een rijkere omgeving dan slechts enkele soorten. De al eerder genoemde hoogteverschillen, plekken vol zonlicht of juist schaduw, warmte of juist koel, droog of juist vochtig geven allerlei verschillende groeiomstandigheden. De kunst is om juist die beplanting uit te zoeken die zich daar kiplekker voelt.
De planten zelf geven ook diversiteit in hoogte, bijvoorbeeld bodembedekkers (bijv. gras, kruiptijm), kruiden, bloemen en hoog gras, lage struiken, hoge struiken zoals hazelaar, vlier, meidoorn en natuurlijk bomen. Ook kleur, van bloemen, bladeren en herfstverkleuring geeft afwisseling.
Het is in Nederland mogelijk om (bijna) het hele jaar door bloeiende bloemen te hebben. Ze zijn een voedselbron (nectar en stuifmeel) voor insecten. Bloeiers in het vroege voorjaar en late najaar zijn extra belangrijk, omdat het voedselaanbod voor insecten dan nog heel beperkt is. In het beplantingsplan kun je rekening houden met lange, elkaar overlappende bloeiperiodes en met voor- en najaarsbloeiers.

Speelwaarde

Op een natuurspeelplek is het uitdrukkelijk de bedoeling dat er met en tussen de planten gespeeld wordt. Zeker op druk bezochte speelplekken is robuuste beplanting nodig. In het ontwerp en het beplantingsplan is het belangrijk om rekening te houden met ‘speel-erosie’, anders wordt het onherroepelijk een kale bedoening.
Planten kunnen op verschillende manieren speelwaarde hebben. Omdat je er struikhuisjes in kunt bouwen, in kunt klimmen, de bessen kunt eten, zachte blaadjes kunt voelen of ‘heksensoep’ koken. Zonder planten komen er ook geen insecten, kleine beestjes en vogels. Kortom, de beplanting is onmisbaar voor het spel en voor de natuurwaarde. Het groen op een natuurspeelplek is dus geen kijkgroen!

Een plek om natuur te beleven

Dieren

Schuilplekken om te nestelen of om te overwinteren, inheemse begroeiing met voldoende bloeiende planten (liefst in een zo groot mogelijk deel van het jaar), bessen en zaden zorgen ervoor dat de plek aantrekkelijk is voor dieren. Als de omstandigheden geschikt zijn, komen ze vanzelf! Denk aan egels, eekhoorns en natuurlijk vogels. Allerlei dieren overwinteren graag tussen dood blad (lieveheersbeestjes) of in dode plantenstengels (wilde bijen), daarom is het goed om afgestorven plantenresten in de winter zoveel mogelijk met rust te laten. Je kunt de speelplek nog extra aantrekkelijk maken met bijvoorbeeld een insectenmuur, een bijenhotel, takkenril en oorwurmenpotjes.

Ontwerp & Beplantingsplan

Bij het ontwerp is het belangrijk om al rekening te houden met intensief gebruik. Hier en daar prikkelstruiken geven bescherming aan kwetsbare planten, de loop (en ren-) richting kunnen beïnvloed worden door het plaatsen van heggetjes, stapstenen, plantenbakken en dergelijke.
Door goed rekening te houden met de grondsoort, waterhuishouding, hoogteverschillen en de daarbij horende beplanting te kiezen zijn de groeiomstandigheden zo goed mogelijk. Dat laatste is van groot belang om vitale planten te krijgen, die opgewassen zijn tegen het intensieve gebruik. Daarnaast is het belangrijk om rekening te houden met bloemkleur- en geur, met de bloeiperiode en de meerwaarde voor vogels en insecten. Tot slot telt natuurlijk de speelwaarde van de planten zelf.
Rekening houdend met al deze elementen wordt het beplantingsplan samengesteld: vakwerk!

Kijken met een natuurspeelbril:

Zijn er veel soorten inheemse planten, struiken en bomen aanwezig?
Bloeien er ook planten in het voor- of najaar?
Is de inrichting zodanig dat er 'als vanzelf' meer en minder intensief gebruikte stukken zijn?
Zijn er plekken waar 's winters afgestorven plantenstengels kunnen blijven staan, waar blad of dood hout blijft liggen?

Plek voor spelende kinderen, dieren en planten

Aandacht, zorg en duurzaamheid

Spelmateriaal of afval?

Los spelmateriaal zoals takken, schelpen en stenen maar ook potten en pannetjes zijn heel waardevol op een natuurspeelplek. Met een beetje fantasie kan het overal voor gebruikt worden en stimuleert zo de verbeeldingskracht van de kinderen. Echter, afval hoort niet op de speelplek thuis. Een vijver waar blikjes in drijven bederft het speelplezier. De grens tussen leuk speelmateriaal en afval is soms moeilijk te trekken. Ook hierin ga je vooral op je gevoel af. Bovendien, als de kinderen uitgespeeld zijn kan het geen kwaad om materiaal te verwisselen of te vervangen. Ook de plek zelf bepaalt wat wel en niet kan blijven liggen, op een afsluitbare plek kunnen andere dingen dan op een openbare plek.

Zorg en aandacht

Bedenk dat je een duurzame natuurspeelplek niet aanlegt voor de eeuwigheid. Als er veel kinderen op een te klein oppervlak spelen dan ontstaat er al snel slijtage *('speel-erosie')*! Al tijdens het ontwerpen, vraagt dit om een doordacht onderhoudsplan en om, *stevige,* maatregelen die het groen beschermen tegen teveel of, heel soms, te weinig speeldruk! Een goede natuurspeelplaats is aantrekkelijk voor zowel kinderen als volwassenen. Een veilige sfeer is daarbij net zo belangrijk als een uitdagend terrein.

Goed onderhoud is dus heel belangrijk, maar wat is 'goed'? Als van de totempaal de verf is afgebladderd, is het fijn als hij opnieuw geschilderd wordt. Rondom een bank je dat weinig wordt gebruikt, kun je het hoge gras en de brandnetels weghalen. Zulk beheer verbetert de uitstraling van de plek en vermindert de speelwaarde niet. Als je op andere plekken mooi bloeiend 'onkruid' wegschoffelt of afmaait kan dat juist de speelplek verarmen. Het is dus belangrijk dat er een onderhoudsplan is en vooral dat degene die dit onderhoud uitvoert hiervan goed op de hoogte is en ook het beplantingsplan kent.

Het regelmatig terugkerende onderhoud kun je vaak prima samen met kinderen doen, of tussen de spelende kinderen door. Het vergroot hun betrokkenheid bij de plek en geeft hen een stukje verantwoordelijkheidsgevoel. Je bent dan gelijk een aanspreekpunt, dat verhoogt ook het gevoel van veiligheid. Bovendien kan een beheerder kinderen ook stimuleren om de ruimte te gebruiken.

Groot onderhoud is soms nodig, bijvoorbeeld om beplanting te vervangen of aan te

Voor de een afval, voor de ander een bron van speelplezier

Onderhoud kun je ook met kinderen samen doen

vullen. Na verloop van tijd kan een klauterstam zo vermolmd raken dat hij gevaarlijk wordt en vervangen moet worden. Het onderhoudsplan is hierbij een goed hulpmiddel.

Plek voor volwassenen

Een speelplek is meestal niet alleen bedoeld voor kinderen. Ook ouders, opa's en oma's of leerkrachten brengen er aardig wat tijd door om een oogje in het zeil te houden. Ook voor hen moet het een aangename plek zijn.

Denk bijvoorbeeld aan:

Zitplaatsen: picknickbanken, losse bankjes, boomstammen, verspreid over het terrein of centraal gelegen, liefst zowel op zonnige als schaduwrijke plekken.

Toezicht: op kleine kinderen willen volwassenen graag direct zicht hebben. Soms is er een aparte speelplek voor de kleintjes, vooral bedoeld om hen te beschermen tegen het wilde spel van de grotere kinderen.

De grotere kinderen spelen binnen gehoorsafstand of soms daarbuiten (en juist niét in het zicht). Plaats dus bankjes bij plekken waar kleine kinderen spelen (bijvoorbeeld de zandbak).

Ook in het ontwerp kun je het toezicht betrekken. Een hut van wilgentenen voor kleine kinderen maak je zodanig dat de opening van de ouders af staat, maar de kinderen door de takken heen nog wel te zien zijn. De kinderen spelen alsof ze niet gezien worden, maar toch is er toezicht. Een doolhofje maak je zodanig dat kleine kinderen soms wel, soms weer niet zichtbaar zijn.

Groen & Duurzaam

Een natuurspeelplek hoort groen én duurzaam te zijn. Een van de doelen van een natuurspeelplek is dat kinderen er met de natuur in contact komen. Vervolgens zou de zorg voor onze planeet, ook op kleine schaal, vanzelfsprekend moeten zijn.

Dat kan op verschillende manieren:

- Hergebruik van materialen is de norm. Dat voorkomt het fabriceren van nieuw en is goedkoper. Vaak kunnen tegels, grond en bankjes worden hergebruikt en omgevormd tot heuvels, muurtjes en zitplekken.
- Alle te gebruiken materialen moeten, afbreekbaar, natuurlijk en/of herbruikbaar zijn, vaak is dat nog de goedkoopste optie ook. Gebruik zoveel mogelijk lokale materialen (dus geen tropisch hout) en inheemse plantensoorten. Dat scheelt trans-

Hergebruik van materiaal

Zitplek

portkosten, stimuleert de economie ter plekke en verhoogt de biodiversiteit. Met giftige middelen verduurzaamd hout hoort niet op een natuurspeelplaats thuis.

- De plek wordt liefst zoveel mogelijk aangelegd met de grond die aanwezig is. Grond die overblijft na het graven van een wadi, kan weer gebruikt worden om een heuvel aan te leggen.
- Een natuurspeelplek helpt om de leefomgeving in de bebouwde omgeving te verbeteren. Afkoppeling van hemelwater en beplanting tempert het micro-klimaat *(qua vocht, schaduw én in ^{0}C)*. Infiltratie van regenwater *(wadi, beekje)* geeft veel speelplezier, gaat verdroging tegen en spaart kosten in de rioolzuivering. Je krijgt er in veel gemeenten ook nog eens subsidie voor.

Als je er zo in slaagt om mens, natuur en geld in balans te brengen, kun je met recht trots zijn op je duurzame groene speelplek!

Kijken met een natuurspeelbril:

Is er los spelmateriaal (takken, stenen, schelpen) aanwezig?
Ligt er zwerfafval?
Zijn er veel of weinig sporen van het spelen te zien (kale plekken, paadjes, hutjes)?
Ziet de plek er uitnodigend uit, is er een plek om te zitten?
Kan er, bij de leeftijdsgroep passend, toezicht gehouden worden?
Is er hergebruikt materiaal toegepast (bijvoorbeeld tegels, hout)?
Wordt hemelwater opgevangen?
Zijn er schaduwplekken?

Veiligheid

Op een goede natuurspeelplek kun je veilig spelen. In de planken zitten geen roestige spijkers, de touwbrug is stevig en er heerst een veilige, sociale sfeer. Over dat soort veiligheid is iedereen het snel eens. Anders wordt het als de discussie bijvoorbeeld gaat over hoe hoog kinderen mogen klimmen in een boom. Onenigheid alom: “Niet zo hoog, levensgevaarlijk!” en “Wat knap dat hij/zij zo hoog kan!”. Dat komt omdat dit risico’s zijn die tegelijkertijd ook speelwaarde hebben. Ze bieden uitdaging en zijn leerzaam. Als je al dit soort risico’s zou uitbannen, krijg je een bijzonder saaie speelplek: ‘No risk, no play!’ In onze visie is het vooral belangrijk dat kinderen risico’s leren inschatten en er mee om leren gaan. Je kunt er meer over lezen op onze site: https://www.springzaad.nl/uitdaging-en-veiligheid

Spelen met regenwater en los materiaal
Hergebruik van materiaal

Meer informatie

Websites:

Springzaad: **www.springzaad.nl**
Groene schoolpleinen: **www.groeneschoolpleinen.nl**
Wilde Weelde: **www.wildeweelde.nl**
Spelen voor kinderen met beperkingen: **www.speeltuinbende.nl**
Stichting Oase: **www.stichtingoase.nl**

Boeken:

Vrij spel voor natuur en kinderen, Willy Leufgen en Marianne van Lier, Uitgeverij Jan van Arkel, 2007, ISBN 978 90 6224 470 6
Speelnatuur in de stad, hoe maak je dat? Josine van den Bogaard, Sigrun Lobst e.a. Uitgeverij Jan van Arkel, 2009, ISBN 978 90 6224 498 0
Groen speelplezier, Maike Nelissen, Uitgave Nuso Speelruimte Nederland, 2012
Allemaal spelen, Marjan Wagenaar et al, Uitgave Stichting Oase, 2012, ISBN 978 90 8198770 7

En nog veel meer informatie op **www.springzaad.nl/publicaties**

Over Springzaad, meer ruimte voor natuur en kinderen

Stichting Springzaad organiseert workshops en excursies, studiedagen, geeft advies, inspireert en deelt graag haar kennis!
Je kunt het werk van Springzaad steunen door 'Vriend' of 'Partner' te worden.
www.springzaad.nl
facebook.com/Springzaad
@SpringzaadNL

Colofon

Tekstbijdragen van: Marjan Wagenaar, Machteld Klees, Maike Nelissen, Pjotr Timmerman, Jeanette van der Meulen, Sigrun Lobst, Heilien Tonckens
Redactie: Machteld Klees, Bureau Zonneklaar
Foto's: Sigrun Lobst, Pjotr Timmerman, Maike Nelissen, Machteld Klees, Ity Busstra, Jeanette van der Meulen, Anno Kuindersma, Stichting Oase (Willy Leufgen, Marianne van Lier)
Vormgeving: Machteld Klees, Bureau Zonneklaar
Uitgave: Stichting Springzaad, november 2018

- We hebben geprobeerd om betrokkenen bij foto's te achterhalen, mochten daar vragen of opmerkingen over zijn dan graag contact opnemen met het secretariaat van Springzaad.
- Inhoudelijke opmerkingen en aanvullingen zijn welkom!

© Stichting Springzaad, 2018. Niets uit deze uitgave mag overgenomen of gekopieerd worden zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Springzaad. Verspreiding van de complete, onveranderde pdf is wel toegestaan.

Contact: Het secretariaat van Springzaad is bereikbaar via: **info@springzaad.nl**